

**ՌԱՖԱՅԵԼ ԴԵ ՆՈԳԱԼԵՄԻ ՀՈՒՇԵՐԸ ԻԲՐԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

Բանալի բառեր – Ռաֆայել դե Նոգալես, Մեհմեդ Նեջաթի Քութլու, Հայոց ցեղասպանություն, Վանի ինքնապաշտպանություն, հուշագրություն, «Ճակատագրի զինվոր»

Օսմանյան բանակի վեներաբլայի գեներալը

Ռաֆայել Ինթաուսպե դե Նոգալես Մենդեսը (1879-1937) ծնվել է Վենեսուելայի Սան Կրիստոֆալ քաղաքում, ուսանել Գերմանիայում և Բելգիայում, տիրապետել մի շարք լեզուների, այդ թվում՝ չինարենին և արաբերենին: Նա մասնակցել է Կուբայում 1898 թ. իսպանա-ամերիկյան պատերազմին, 1902 թ.՝ վենեսուելական հեղափոխությանը, 1904 թ.՝ չին-ճապոնական պատերազմին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ցանկացել է ընդգրկվել Անտանտի երկրների բանակներում, սակայն մերժում է ստացել, ուստի զինվորագրվել է օսմանյան բանակին: Թուրքական զինված ուժերի շարքում նա մասնակցել է մարտական գործողությունների Կովկասում, Սիրիայում և Պաղեստինում¹:

Ռ. դե Նոգալեսն իր կյանքը ներկայացրել է «Ճակատագրի զինվորի հուշերը» և «Կիսալուսնի տակ չորս տարի» ինքնակենսագրական գրքերում²: Իսպանալեզու գրականագետները նրա հուշերը անվանում են յուրահատուկ և նույնիսկ ինչ-որ առումով տարօրինակ, քանի որ դրանցում հեղինակը չի կարևորվում իբրև գործող անձ կամ նկարագրվող իրադարձությունների հերոս: Այդ հուշերը ճամփորդությունների, ռազմական գործողությունների և արկածների նկարագրությունն են, իսկ հեղինակի մտքերը, զգացմունքները և նույնիսկ գործողությունները երկրորդական դեր ունեն³:

Ռ. դե Նոգալեսին հաճախ են համեմատում Լոուրենս Արաբիացու հետ⁴:

¹ Ռ. դե Նոգալեսի գործունեության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Aldana J. J. de**, ¿Del aventurero trotamundos al héroe nacional venezolano? // “Estudios de Asia y África”, 2000, vol. XXXV, n° 1, p. 101-130: Տե՛ս նաև՝ **Kutlu M. N.**, Yeni Bilgiler Işığında “Rafael De Nogales Méndez”, s. 191-213 // <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1273/14666.pdf>- մուտքի ամսաթիվ՝ 25.04.2018

² **Nogales M. R. de**, Memórias de un soldado da fortuna, Capa Dura, 1932, *նույնի*՝ Cuatro años bajo la media luna, Caracas, 1936.

³ Մանրամասն տե՛ս **Rojo V.**, Memorias De Un Aventurero Venezolano: Rafael De Nogales Méndez // “Contexto Revista Anual de Estudios Literarios Grupo de Investigación en Literatura Latinoamericana y del Caribe Universidad de Los Andes”, 2002, vol. 6, n° 8, p. 65-87:

⁴ Տե՛ս **Aldana J. J. de**, նշվ. աշխ., էջ 125-127:

Արգենտինացի հայտնի գրող Ռոբերտո Արլտը «Էլ մունդո» թերթի 1937 թ. նոյեմբերի 15-ի համարում գրել է. «Ինչո՞ւ եք հիշում Լոուրենս Արաբիացուն և մոռանում Նոգալեսին: Երկուսն էլ անխոհեմ արկածախորհրներ են, անապատում մի քանի տարի աշխատել են «թանաքոտ ձեռքերով», երկուսն էլ գրողներ էին: «Կիսալուսնի տակ չորս տարի» գիրքը Լոուրենսի «Իմաստնության յոթ պոններ»-ից չի տարբերվում: Կարծում եմ՝ արդարամտության պարտականությունն է արթնացնել Քասթիլիայում թաղված մնացած Նոգալեսի գիրքը, մինչդեռ Լոուրենսի ստեղծագործությունն այսքան մեծ պահանջարկ ունի»¹:

Օսմանյան բանակում Նոգալեսի կյանքը նկարագրող «Կիսալուսնի տակ չորս տարի» օրագիր-հուշագրությունն առաջին անգամ հրատարակվել է 1924 թ. իսպաներենով, իսկ գերմաներեն ու անգլերեն թարգմանությունները լույս են տեսել 1925 և 1926 թթ.²: 2006 թ. հրատարակվել է դրա ռուսերեն թարգմանությունը³, իսկ հայերեն տարբերակը դեռևս չկա:

1931 թ. այս գրքից ծաղկաքաղ արված 76 էջանոց մի գրքույկ տպագրվել է նաև թուրքերեն՝ թոշակատու փոխգնդապետ Հաքքը բեյի մեկնաբանություններով⁴: Գրքույկի առաջաբանում նա նշում է, որ իր հիմնական նպատակն է «խղճի թելադրանքով, ազգի ու պետականության շահերի վրա հիմնվելով» բացահայտել Նոգալեսի ստերը: Ուշագրավ է, որ նույնիսկ այս թեմայով զբաղվող թուրք պատմաբանները գրքույկի նման հրատարակությունը որակում են տարօրինակ և անտրամաբանական:

2008 թ. «Յարա» թուրքական հրատարակչատունը «Չորս տարի օսմանյան բանակում (1915-1919)» խորագրով թուրքերենով լույս ընծայեց Նոգալեսի հուշերի ամբողջական տարբերակը⁵: Այդուհանդերձ, ոչ պակաս տարօրինակ է թե՛ վերնագրի փոփոխությունը և թե՛ հատկապես տարբերվելի ի հայտ գալը: Առհասարակ, թուրք պատմաբանները Նոգալեսի վկայությունները հաճախ են կասկածի տակ առնում, իրենց հատուկ մեթոդներով դրանք նենգափոխում և վերաձևակերպում: Ավելին, ըստ թուրք գրականագետ, դոկտոր Մեհմեդ Նեջաթի Քուշլուի՝ հայանպաստ մեկնաբանությունները հեղինակն ավելացրել է արդեն պատերազմից հետո՝ գերմանաբանակ հայերի ճնշման տակ⁶: Սակայն տեքստի կուռ կառուցվածքը և մանրամասն նկա-

¹ Valenzuela A., Rafael de Nogales, el Lawrence de Arabia hispano, 08.08.2015 // <http://www.elmundo.es/andalucia/2015/08/08/55c5elbbca474164118b457a.html>- մուտքի ամսաթիվ 15.09.2016

² Գրքի ճակատագրի մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Kaldone G. Nweihed**, Presentacion // **Rafael de Nogales Méndez**, Cuatro años bajo la media luna, Caracas, 2010, p. 11-27:

³ **De Ногалес Р.**, Четыре года под полумесяцем, М., 2006.

⁴ **Gökmen Ö.**, De Nogales'in Kitabı Üzerine Yazılanlara Dair, 23.04.2009 // http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/742/de-nogales-in-kitabi-uzerine-yazilanlara-dair#_edn25- մուտքի ամսաթիվ 07.06.2016

⁵ **De Nogales R.**, Osmanlı ordusunda dört yıl (1915-1919), İstanbul, 2008.

⁶ Նոգալեսի հուշերի մասին թուրք պատմաբանների գնահատականները տե՛ս **Şahin H. G.**, Osmanlı Ordusunda Venezuelalı Bir Gezgin Şövalye: Rafael De Nogales Méndez // “Turkish

րագրությունները թույլ չեն տալիս թուրք հետազոտողի գնահատականներն իրատեսական համարել: Առավել ևս, որ Նոգալեսի հուշերի ուսումնասիրությամբ զբաղվող այլ պատմաբաններ նման ենթադրություն չեն առաջադրում:

Նշենք նաև, որ թուրքական հասարակական-քաղաքական տրամադրություններին տեղի տալով՝ նույնիսկ Թուրքիայում Վենետուելայի դեսպան Կալոննե Գ. Նևեյդը հատուկ ընդգծել է, որ Նոգալեսն իր հուշերում երբեք «ցեղասպանություն» բառը չի օգտագործել, պարզապես խղճացել է իր հավատակիցներին: Ուստի ըստ նրա՝ այս հարցը հարկ է թողնել պատմաբաններին և կենտրոնանալ թուրքական բանակին Նոգալեսի մատուցած ծառայությունների ուսումնասիրության վրա¹:

Մինչ Նոգալեսի օրագիր-հուշագրության վերլուծությանն անցնելը կցանկանայինք շեշտել, որ թուրք գիտնականներն իրականում հեռու չեն իրականությունից, երբ պնդում են, որ այն ավելի շատ հակահայկական է: Ի տարբերություն գրքի ռուսերեն հրատարակության նախաբանում տրված խիստ զգացմունքային դրական գնահատականներին՝ այն առավելագույնը կարելի է համարել արտասահմանցու նկարագրություն, որի ուսումնասիրությունը, սակայն, արժե կարևորել մանրամասն և հարուստ տեղեկություններ պարունակելու առումով:

Հայի կերպարը Նոգալեսի հուշերում

Իրեն համարելով եվրոպական կամ ավելի ճիշտ՝ արևմտյան քաղաքակիրթ հասարակական մտածողության կրող՝ Նոգալեսը գաղութատիրոջ մեծամտությամբ է վերաբերվում օսմանահպատակ բոլոր ժողովուրդներին: Այս փաստը մատնանշում են նաև իսպանացի վերլուծաբանները²: Ուստի զարմանալի չէ, որ հայերի մասին ևս վենետուելացի զինվորականի կարծիքը ոչ միայն հիացական չէ, այլև հեռու է գոնե դրական լինելուց:

Նախ հետևելով պաշտոնական թուրքական տեսակետներին՝ Նոգալեսը հայերին մեղադրում է ռուսներին աջակցելու, թուրքերին դավաճանելու, ծավալապաշտական նկրտումներ ունենալու մեջ: Ավելին, նա գտնում է, որ «օսմանյան ինքնակալության գոյության ամբողջ ընթացքում երկրում տիրող ահավոր անարդարության և անօրինության պատճառով քրիստոնյաները հարստանում էին և կարող էին կրթության տալ իրենց երեխաներին, մուսուլմանները՝ առաջին հերթին Կենտրոնական ու Արևելյան Անատոլիայի

Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic”, 2013, vol. 8/7, Ankara, s. 563-598: Տե՛ս նաև **Kutlu M. N.**, Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı ve Anlatılarında Yer Alan 1915 Yılı Olayları Hakkında Bazı Değerlendirmeler // “Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi Dergisi”, n° 2, 2006, s. 163-179:

¹ **Gökmen Ö.**, De Nogales'in Kitabı Üzerine Yazılanlara Dair, 23.04.2009 // http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/742/de-nogales-in-kitabi-uzerine-yazilanlara-dair#_edn25-մուտքի ամսաթիվ 07.06.2016

² Տե՛ս օրինակ՝ **Aldana J. J. de**, նշվ. աշխ., էջ 101-130, 121-122:

գյուղացիները, զգալիորեն աղքատանում էին և գնալով ավելի քիչ զբաղվում հողագործությամբ ու տնտեսությամբ»¹: Այս իրադրությունը, որի հիմնական պատճառը ըստ Նոգալեսի օսմանյան բանակում մուսուլմանների 10-12 տարի տևող պարտադիր ծառայությունն էր, որից քրիստոնյաները ազատված էին, «շարունակվեց մինչև 1876 թ., երբ գահ բարձրացավ սուլթան Աբդուլ Համիդը: Նա անմիջապես հասկացավ, որ մեծամիտ, ճոխության մեջ լողացող օսմանյան քրիստոնյաներին և աղքատ, հուսալքված մուսուլման հողագործներին անհնար է հաշտեցնել» (էջ 24): Այս առնչությամբ բացատրելով «համիդիե» գնդերի ստեղծումը՝ Նոգալեսը գրում է. «Մուսուլման գյուղացիների շատ հասկանալի զայրույթը քրդերի ավագակային հարձակումների հետ միասին բնականաբար նպաստեցին 1896 թ. հայերի կոտորածին, որն իրենք՝ հայերն էին բորբոքել հատկապես մեծամտության և ծայրահեղ ազգայնական մղումների պատճառով՝ 1886 թ. ծավալված նիհիլիզմի քարոզով» (էջ 25):

Ճամփորդելով Արևմտյան Հայաստանում՝ Նոգալեսն ամենուր նշում է հայերի դերն առևտրի ու արհեստների ասպարեզներում և շեշտում, որ նրանց տեղահանությամբ այդ տարածքներն անայացել են. «Քանի որ հայերը, որոնց վրա հիմնված էին արհեստներն ու առևտուրը, ոչնչացվել էին, շուկան դատարկ էր, ապակու, գորգերի, բրդի ու մետաքսի հարուստ արտադրությունը՝ անդամալուծ... Ադանայի նահանգի հայերը, որոնք նույնիսկ ամենալավ ժամանակներում բնակչության 1/3 մասն էին կազմում, նստակյաց էին, հաստատվել էին հիմնականում ափամերձ շրջաններում: Նրանք զբաղված էին արհեստներով, առևտրով, արտադրությամբ» (էջ 108): Այս համատեքստում ուշագրավ է, որ հայերի կոտորածների մասին գրելիս Նոգալեսը հաճախ է նշում, որ օսմանյան իշխանությունները ստիպված էին խնայել մի քանի հայ արհեստավորների կյանքը, որովհետև նրանց մասնագիտական հմտությունների կարիքը կար. «Ժամը մեկին Բաշքալեում մնացին 300-400 հայ կանայք ու երեխաներ և շուրջ տասնհինգ արհեստավոր, որոնց կյանքը խնայել էին, որովհետև զինանոցներում աշխատողներ էին պետք... Միակ մարդիկ, որոնց նա (Ջոզեֆը – Ն. Պ.) Բիթլիսում կենդանի թողեց, մեկ կամ երկու տասնյակ արհեստավորներն էին. նրանք պետք էին զինանոցներում» (էջ 78):

Նոգալեսը նաև ընդգծում է, որ քրիստոնյա հայերի կենցաղը տարբերվում էր օսմանահպատակ այլ ժողովուրդներից. «Հայն ուտում է ամենալավ ուտելիքը, որակյալ հագուստ կրում և ձգտում ունենալ ընդարձակ, հարմարավետ տուն: Հայը մեծ թերություններ ունի: Օրինակ, անշնորհակալությունն ու ժլատությունը: Բայց նաև շատ արժանիքներ, որոնց թվում ամենից շատ առանձնանում են ամուր հայրենասիրությունն ու 1500 տարի շարունակ ժողովրդի հավատարմությունը քրիստոնեության նկատմամբ» (էջ 49):

Խիստ ուշագրավ է նրա անդրադարձը հայկական ընտանիքին և կրթու-

¹ Де Ногалес Р., նշվ. աշխ., էջ 24 (այսուհետև հղումներն այս գրքին կնշենք տեքստում):

թյան նկատմամբ հայերի վերաբերմունքին. «Հայերը, որ արևելյան շուկաների չգերազանցված վաճառականներն են, կարող են օրինակ ծառայել ոչ միայն այստեղ ապրող քրիստոնյաների, այլև շատ եվրոպացիների համար հատկապես ընտանեկան բարոյականության հարցում: Հայուհին հավատարիմ կին է և անգերազանցելի մայր, իսկ հայը երբեք չի խնայի միջոցները, չի խուսափի զոհողություններից, որպեսզի երեխաներին տա «եվրոպական կրթություն», հնարավորության դեպքում՝ բարձրագույն» (էջ 117):

Միաժամանակ հայերի հայրիշխանական նիստուկացում Նոգալեսը նկատում է արևմտյան տարրեր: Խնուսում իրեն հյուրընկալած հայ ընտանիքի մասին նա գրում է. «Ընթրիքին ներկա էին նաև տանտիրոջ կինն ու աղջիկները՝ ազգային հրաշալի տարազներով» (էջ 49):

Հայերին սովորաբար հավաքական գնահատականներ տալով՝ Նոգալեսը առանձնացնում է «դաժան մարդասպան և ֆիդայիների հանդուգն առաջնորդ» գորավար Անդրանիկին, «տաղանդավոր զինվորական» Արամ Մանուկյանին, «հայ քաղաքական գործիչների շարքում միակ կարգին մարդ» Նուբար փաշային (էջ 31):

Որպես քրիստոնյա դատապարտելով հայերի կոտորածները՝ Նոգալեսը նրանց մեղադրում է պառակտված լինելու, չպայքարելու, նույնիսկ վախկոտության մեջ: Աքսորյալ հայերի քարավանը նկարագրելիս նա գրում է. «Բայց ամենից շատ իմ ուշադրությունը գրավում էին տղամարդիկ, հարյուրավոր տղամարդիկ, որոնք խոնարհաբար հետևում էին այս սարսափին: Նրանց մեջ չկար բավականաչափ խիզախ մեկը, որ դուրս գար անգամ հրացան չունեցող չորս-հինգ ժանդարմի դեմ: Ինչո՞ւ, հարցնում էի ես ինքս ինձ, նրանք չեն հարձակվում, օրինակ, Մամուրեթի կայազորի վրա: Եթե նրանք դա անեին, լեռներում վերահսկողություն կստանային, իսկ հետո Ալեքսանդրետի ծովածոցը վերհասկող անգլիական ու ֆրանսիական նավերի օգնությամբ մեկ ամսում կգրավեին Ադանայի և Հալեպի վիլայեթները: Եթե Օսմանյան կայսրության հայերն անմիտ բանասարկությունների վրա ժամանակ չծախսեին, ձեռքերը ծալած չնստեին, այլ ամենուրեք ապստամբություն բարձրացնեին հենց սկզբից և, լեռներում թաքնվելով, պայքարեին, այսօր Հայաստանը Բուլղարիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի նման անկախ կլիներ: Կամ ազատ չէր լինի, բայց դահիճների կողմից հարգանքի կարժանանար: Ես կարծում եմ, որ պետք է խղճալ հայ կանանց ու երեխաներին, որոնք վճարում էին իրենց ամուսինների ու հայրերի վախկոտության գինը» (էջ 128):

Նոգալեսի՝ հայերին առնչվող հակասական և հաճախ ավելի շուտ հակակրական գնահատականները, կարծում ենք, ավելի են արժևորում Հայոց ցեղասպանության և հայերի տեղահանության նրա նկարագրությունները, առավել վստահելի են դարձնում նրա տվյալները և լիովին ի չիք են դարձնում որոշ թուրք պատմաբանների պնդումները, թե իբր նա հայերի կողմից որոշակի աջակցության դիմաց է գրել իր օրագիրը:

Թուրք գործիչները Նոգալեսի հուշերում

Ռաֆայել դե Նոգալեսը թուրքական բանակում իր ծառայության տարիներին առնչվել է օսմանյան ռազմական և քաղաքական վերնախավի կարևորագույն դեմքերի՝ Էնվերի, Ջեմալի, Հալիլ փաշայի, Ջևդեթ բեյի և այլոց հետ: Օրագրում նա մանրամասն ներկայացնում է նրանց հետ շփումներից ստացած իր տպավորությունները՝ արտաքինից ու հազուկապից մինչև բնավորության գծերն ու խոսելաճոհը: Համոզված լինելով, որ մինչ պատերազմը երիտթուրքերի մեծ մասը ազնիվ մարդիկ են եղել, Նոգալեսը հայոց ունեցվածքի թալանը համարում է օսմանյան իշխանությունների տարբեր օղակներում՝ նահանգային ու գավառական ղեկավարներից մինչ ամենավերին խավը, պետական կողոպուտի տարածման պատճառով: «Ոսկին, որ գետի նման հոսում էր նրանց ձեռքը, այնքան էր մշուշել նրանց ուղեղը, որ չբավարարվելով դյուրին ձևով հայերից ստացածով՝ նրանք սկսեցին գողանալ ամեն ինչ» (էջ 126):

Նոգալեսը երիտթուրք առաջնորդներից միայն Թալեաթի հետ է, որ անձնական կապեր չի ունեցել: Սա է պատճառը, որ գրքում նրա մասին միայն մեկ-երկու հիշատակում կա այն էլ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում: Մասնավորապես նա գրում է, որ հայերի կոտորածների կազմակերպիչը «հրեա-դյոնմե» Թալեաթն է (էջ 30)¹, որի ցինիզմի անսահմանությունը նկարագրելու համար մեջբերում է նրա՝ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին ասած խոսքերը. «Մպանություննե ր... ասաա, այո, ես մի բանով պետք է զվարճանայի» (էջ 103): Թալեաթի անձնական մեղավորության հարցին Նոգալեսն անդրադառնում է նաև Դիարբեքիի վալի դոկտոր Ռեշիդի հետ իր հանդիպումը նկարագրելիս. «Ռեշիդ բեյը զգուշավոր, բայց բավական հստակ արտահայտություններով ակնարկեց, որ իր վիլայեթում հայերի սպանողը կազմակերպելիս հրաման է կատարել, ուստի պատասխանատվությունը ոչ թե ինքն է կրում, այլ Թալեաթը՝ ներքին գործերի նախարարը: Հենց նա էր հեռագրով ուղարկել, եթե հիշողությունս չի դավաճանում, երեք բառանոց հրամանը «yak-vur-öldür» (էջ 109)՝:

Էնվեր և Ջեմալ փաշաների հետ անձամբ ծանոթ լինելով՝ վենետուելացի սպան մանրամասն անդրադառնում է նրանց անձնական ու մասնագիտական հատկանիշներին: Ջեմալի մասին նա գրում է. «Այն ժամանակ 55-56 տարեկան էր: Նա միջահասակ էր, սև սուր մորուքով նման էր իսկական դահճի: Նույնիսկ կատվի ժպիտը չէր կարող թաքցնել արյունարբու վախկոտի էությունը: Իրականում չորրորդ բանակի հրամանատարությունը ֆոն Քրեսս բեյի ձեռքում էր, որը հետո դարձավ ֆոն Քրեսս փաշա» (էջ 116): Առհասարակ թերահավա-

¹ Պետք է շեշտել, որ Թալեաթի և այլ երիտթուրքեր պարագլուխների, ինչպես նաև Մուսթաֆա Քեմալի «դյոնմե», այն է՝ կրոնափոխ, իսլամացած հրեա լինելու պնդումը ժամանակ առ ժամանակ շրջանառվում է, սակայն ցայսօր դա հաստատող կամ հերքող ապացույցներ չկան:

* Թուրքերեն – «վառիբ-հարվածիբ-սպանիբ»:

տորեն մոտենալով բոլոր թուրք գեներալների ռազմական հմտություններին և գիտելիքներին՝ Նոգալեսը փաստերով ի ցույց է դնում առանց գերմանացի սպաների՝ թուրքական բանակի անգործունակությունը:

Անդրադառնալով ներքին քաղաքականությանը և հատկապես Հայկական հարցին՝ Նոգալեսը շեշտում է, որ Ջեմալի նպատակը կարծես թե Սիրիայի բոլոր քրիստոնյաներին սովամահ անելն էր. «Հրապարակելով նրանց (հայերին – Ն. Պ.) հացահատիկ չտալու մասին դեկրետները՝ նա այնքան քրիստոնյա ոչնչացրեց, որ, կարծում եմ, պատերազմի ավարտին նրանց միայն 60% էր աշխատունակ» (էջ 140):

Ռազմական նախարար Էնվերի մասին Նոգալեսը գրում է, որ «արտասովոր համեստություն ունեցող գեներալին չճանաչողները նրան հաճախ համհարզ էին համարում» (էջ 31): Անդրադառնալով օսմանյան բոլոր պաշտոնյաներին, այդ թվում նաև Էնվերին՝ նա նկատում է, որ Առաջին աշխարհամարտը նրանց դարձրեց գողեր և ավազակներ. «Պատերազմի սկզբում Էնվերը կարգին մարդու տպավորություն էր թողնում, սակայն արքայադստեր հետ ամուսնանալուց հետո դարձավ կայսրության ամենամեծ գողը՝ զիջելով միայն Իսմաիլ Հաքքը և Ջեմալ փաշաներին, որն անշուշտ հավասարը չունեի գանձարանը թալանելու գործում» (էջ 27):

Գրելով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այլ անդամների մասին՝ Նոգալեսը դոկտոր Նազրմին, Ռահմիին և Քադրի բեյին անվանում է «անկյալ հրեշտակներ», որոնք չկարողանալով դիմակայել փառասիրությանը, կարգին մարդկանցից վերածվեցին ոսկու պարկերի վրա բազմած արյունոտ ձեռքերով հրեշների: Դրանց թվում նա յուրահատուկ անդրադարձ է կատարում թուրքական վեցերորդ բանակի հրամանատար Հալիլ փաշային և Վանի վալի Ջեդեթ բեյին: Ըստ Նոգալեսի՝ Հալիլ փաշան ռազմական գործից ավելին չէր հասկանում, քան պարտիզանական ջոկատի հրամանատարը, իսկ երեք տարում կապիտանից գնդապետ գլխապետույտ առաջընթացի համար պարտական էր իր միակ առավելությանը՝ Էնվերի հորեղբայր լինելու հանգամանքին:

Ինչ վերաբերում է Վանի նահանգապետ Ջեդեթին, Նոգալեսը հատուկ շեշտում է նրա նորաձև ու անթերի հագուկապը, կրթված, քաղաքավարի, սիրալիի բնավորությունը, ապա հավելում. «Իրականում մարդակերպ հովազ էր, պատրաստ հեռացնելու իրեն խանգարող կամ չափից շատ բան իմացող ցանկացած մարդու» (էջ 62): Նրանից քիչ է տարբերվում նրա գաղտնի հրամանները կատարող Ռաշիդ բեյը. «Նա այնքան նրբագեղ ու կրթված էր թվում, որ ես դժվարությամբ պատկերացրի, թե ինչպես են այդ խնամված, մատանիներով զարդարված ձեռքերը տասնյակ, իսկ գուցե և հարյուրավոր անմեղ մարդկանց արյուն թափել» (էջ 62): Քաղաքակիրթ պահվածքի մարմնացում է նաև Ահմեդ բեյը. «Գերազանց խոսում էր մի քանի լեզուներով, Կ. Պոլսի լավագույն ակումբների անդամ էր և նախկինում երկար ժամանակ ապրել էր Լոնդոնում: Ազնվական պահվածքից ու դեմքի մի փոքր թթված արտահայտությունից կարելի էր

ենթադրել, որ նա ամբողջ կյանքն անցկացրել է անձնական կառքով զբոսնելով Հայդ-պարկում: Իրականում Ահմեդ բեյը հայտնի ավագակ Չերքեզ Ահմեդն էր՝ չերքեզ պարտիզանների հրոսակի ղեկավարը, որը Մատանի ձորում կառավարության հրամանով սպանեց հայ պատգամավորներ Զոհրաբին, Վարդգեսին և Տաղավարյանին: Նույն տարում վախենալով, որ պատգամավորների սպանության գործում իր մասնակցությունը հայտնի կդառնա՝ Ջեմալ փաշան հրամայեց կախել նրան Դամասկոսում»: Դիարբեքիի վալի Ռեշիդ բեյին ևս Նոգալեսը նմանեցնում է Ջևդեթ բեյին: «Նրանց միակ տարբերությունն այն էր,– գրում է նա,– որ եթե Ջևդեթը թեև խորմանկ էր ու ուխտադրուժ, ինչպես հովազ, բայց քաջ զինվոր էր, յուրահատուկ մեծահոգությունից ոչ գուրկ, Ռեշիդը բորենի էր, որը սպանում էր առանց սեփական կաշին վտանգելու» (էջ 132):

Վանի ինքնապաշտպանությունը

Նոգալեսը հայկական կոտորածների և հայերի տեղահանության մանրամասները նկարագրում է որպես Օսմանյան կայսրությունում իր ճանապարհորդության անբաժան մաս՝ մերթընդմերթ իր հավատակիցների համար հեռվում տառապող բարեպաշտ քրիստոնյային հատուկ կարեկցանքի խոսքեր ուղղելով: Գրքի էջերում տեսնում ենք թուրքական իշխանությունների ցեղասպան գործունեության ամբողջ ներկայանակը՝ կոտորած, տեղահանություն, զինաթափում, իսլամացում, գույքի բռնագրավում, զիտակցաբար սովի կամ համաճարակի մատնելու միտում: Նրա հուշերում Հայոց ցեղասպանության համայնապատկերում յուրահատուկ է Վանի ինքնապաշտպանության նկարագրությունը, քանի որ Վանի պաշարումը, ըստ էության, նրա ղեկավարած ամենաճավալուն և ամենկարևոր գործողությունն էր:

Ինչպես և իր ճամփորդության-առաքելության բոլոր կանգառ քաղաքները՝ Վանը ևս Նոգալեսը նկարագրում է իրեն հայտնի տեղեկությունները ներկայացնելով. «Արևմուտքում բարդիների մերկ ճյուղերի արանքում երևում էին Հայաստանի մայրաքաղաքի՝ Վանի մինարեթներն ու գմբեթները: Վանը, որ նախկինում կոչվել է Տուշպա, Ալդնիուն կամ Մեմիրանոսերթ, մոայլ ու տխուր տեսք ուներ, ինչպիսին են չնայած անվերջանալի տափաստանով պատված՝ հայկական բարձրավանդակի սարահարթի բոլոր քաղաքները: Բարձրությունը միջինը 5-6 հազար ֆութ է: Տարին վեց ամիս ձյուն է, և միայն գետերի ավազանների մոտ ապրող շատ քիչ մարդիկ են կարողանում գտնել բերքատու հողեր: Այստեղ շատ տներ երկհարկանի են կամ նույնիսկ եռահարկ, կառուցված են չթրծված աղյուսից, քարե հիմքով: Քաղաքի գրեթե բոլոր թաղամասերը պատված էին թավ ծխով, որից բարձրանում էին կրակի լեզուներ: Բարձր, նեղ ժայռի վրայից լսվում էին թուրքական հրետանու կատաղի ալիքի նմանվող կրակոցները, որոնք հայերին օր ու գիշեր հանգիստ չէին տալիս: Շուրջ երկու կիլոմետր հարավում Այգեստանն էր, որը քաղաքի հետ կապված էր դարերի ամրություն ունեցող ճանապարհով: Երկու կողմերում Շամիրամի հին ջրանցքով ոռոգվող այգիներով առանձնատներն էին...

Ժայռի վերին մասում դեռևս երևում էին հին հայերենով արված գրառումները» (էջ 58, 60):

Վան կատարած ճամփորդության առնչությամբ Նոգալեսը նշում է իր հանդեպ թուրք պաշտոնյաների ընդգծված հոգատարությունը: Վալին հատուկ նրա համար նավակ էր ուղարկել, որի մեխանիկներն ու նավաստիները անգեն հայեր էին. «Հոգնած էի, քնեցի: Երբ արթնացա, արդեն երեկոյան ժամը ինն էր: Տախտակամածում զբոսնելով՝ հասա մեխանիկական բաժին և տեսա, որ չորս հայերից երկուսն են մնացել: Ո՞ր էին մյուս երկուսը: Այս հարցը, սակայն, երբեք պետք չէ տալ Արևելքում, եթե չեք ուզում անգետի համբավ ձեռք բերել»: Ուշագրավ է, որ Նոգալեսի հուշերի ուսումնասիրությամբ զբաղվող Մ. Ն. Քուրթուն այս դրվագը որակում է իրականությանը չհամապատասխանող և անհավատալի, քանի որ, ըստ նրա, անտրամաբանական կլիներ սպանել նավակի վրա որոշակի աշխատանքային գործառույթ ունեցող հայերին, առավել ևս մի օտարերկրյա սպայի ներկայությամբ¹: Միևնույն ժամանակ նա շեշտում է, որ այդ տարիներին Վանա լճի նավարկությունը իսկապես բացառապես հայերի ձեռքում էր²:

Նմանապես մտացածին է համարում Մ. Ն. Քուրթուն նաև Աղթամար կղզու մասին Նոգալեսի այս գրառումը. «Մթնշաղին հասանք Աղթամար փոքրիկ կղզի, որտեղ գեղեցիկ հին եկեղեցուց բացի՝ կարծես բան չկար: Եկեղեցու շենքն և բակում վանականների ու եպիսկոպոսի մարմիններ էին: Տպավորություն ստեղծվեց, որ կղզու վրա այս խեղճերին սպանած թուրք ժանդարմներից բացի՝ կենդանի շունչ չկար»: Թեև նա մի շարք փաստարկներով փորձում է ապացուցել նման տեսարանների անհնարիությունը, սակայն Նոգալեսի նկարագրությունները անիրական համարելու հիմք չկա: Հայերի սպանության այս և մյուս տեսարանները նա գրեթե երբեք չի մեկնաբանում, գնահատականներ չի տալիս, այլ ավելի շուտ ներկայացնում է որպես պատերազմական իրավիճակի արդյունք: Այս առումով հարկ է հատուկ ընդգծել, որ հայերի անհավատարմության կամ ապստամբությունների մասին Նոգալեսի ներկայացրած տվյալները նույն Մ. Ն. Քուրթուն համարում է լիովին ճշգրիտ և որևէ համադրման կամ համեմատության կարիք չի տեսնում: Նմանապես Նոգալեսի կենսագրությամբ և ստեղծագործությունների վերլուծությամբ զբաղվող Անկարայի համալսարանից Հուսեյին Գյունգոր Շահինը «Օսմանյան բանակի վենետուելացի թափառաշրջիկ ասպետը. Ռաֆայել դե Նոգալես Մենդես» հոդվածում խիստ քննադատաբար է մոտենում

¹ **Kutlu M. N.**, Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı ve Anlatılarında Yer Alan 1915 Yılı Olayları Hakkında Bazı Değerlendirmeler, s. 172.

² Վանում հայերի դիրքի մասին տե՛ս **Վարդանյան Ս.**, Վանը միջնադարից մինչև XX դարի սկիզբը // «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԷՀ»), 2010, թիվ 3, էջ 20-33: Տե՛ս նաև **Göncü G.**, Istrap: Ermeni Tehciri, Atlas, Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi. Özel Sayı, Haziran, 2001, İstanbul, s. 40-41:

Վանում և առհասարակ հայաբնակ տարածքներում տիրող իրավիճակի նոգալեսյան տարբերակին, այն համարում է չափազանցված, իսկ բերված թվական տվյալները՝ ոչ ճշգրիտ¹: Միաժամանակ քննադատության չենք հանդիպում, և նույնիսկ Նոգալեսի գրառումների՝ փաստական նյութերով հաստատման անհրաժեշտությանն առնչվող հիշատակում չկա:

Վերադառնալով Նոգալեսի օրագրին՝ նշենք, որ հասնելով Վանի ամառանոցային արվարձան՝ նա հետևյալ կերպ է իր առաջին տպավորությունը ներկայացնում. «(Հրապարակի – Ն. Պ.) կողքի տների պատուհաններից երևում էին փամփշտակալներով զարդարված մեր բաշիբոզուկների գունեղ կերպարները: Նրանք օգտագործում էին ավտոմատ հրացաններ, գոտուց կապում լայն դանակներ կամ մաուզերների փողեր: Նրանց թվում էս տեսա նաև մի քանի քրդերի, որոնք ընդգրկված էին այն խմբում, որը վաղը լուսադեմին պետք է գար և օգներ մեզ սպանելու այն հայերին, որոնք դեռևս ի վիճակի էին պահելու որոշ դիրքեր ու տներ: Ես տեսա, որ հրաձգությունն ուժեղանում է: Այլևս անհնար էր շնչել եկեղեցու ծխացող ավերակներում վառվող հայերի դիակներից եկող մսի հոտը» (էջ 56): Գիշերվա սարսափելի տեսարանները չեն խանգարում հեղինակին հանգիստ քնել և առավոտյան քրդերի հետ նախաճաշի սեղանի շուրջ նստած լուռումունջ շարունակել հետևել հայերի կոտորածին. «Հայերը վազում էին, ինչպես ծուղակն ընկած ճագարներ... Շատերը գետնին էին նստում ու սպասում մահվան, ինչպես զոհասեղանի վրա դրված գառներ: Միայն մի խումբ երիտասարդներ շարունակում էին պաշտպանվել, մինչ ուժերը չսպառվեցին: Մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին երիտասարդները դանակների և հրացանակոթերի հարվածներից. գնդակներ խնայելու համար քրդերը նախընտրում էին սառը զենք օգտագործել: Այս ընթացքում այլ զինյալներ մուսուլմանների տներում և նկուղներում թաքնված հայերին էին փնտրում, գտնելուն պես գլուխները յաթաղանով կտրում կամ դանակը կուրծքը խրում: Ավելորդ է ասել, թե որքան բարդ էր ժպիտով հետևել այս գազանություններին, տեսնել, թե ինչպես են մարդիկ ցավից գալարվում մահվան ճիրաններում և լսել նրանց սարսափելի աղաղակները. այս տեսարանները մինչ օրս հետապնդում են ինձ» (էջ 57): Վերջին նախադասությունը լավագույնս է բնորոշում Նոգալեսի դիրքորոշումը կոտորածների հարցում: Ցանկացած կոտորածի անդրադառնալիս նա շեշտում է, որ այդ ամենը տեսնելն անտանելի էր, բայց դրանց դիմակայելն իր ուժերից վեր էր. «Արևելքում աննրբանկատ է զգացմունքներն ի ցույց դնելը կամ ըմբոստանալն այն բանի դեմ, ինչն արդեն չես կարող փոխել» (էջ 57): Այսպիսով, օրագրի բազմաթիվ դրվագներում իր վերադաս թուրք սպանների հրամանները արհամարհող, նրանց չենթարկվող Նոգալեսը հայերի փրկության պարագայում չի կարողանում կամ չի ցանկանում լուրջ ճիգեր գործադրել:

¹ Sahin H. G., Osmanlı Ordusunda Venezuelalı Bir Gezgin Şövalye: Rafael De Nogales Méndez, s. 577-581.

Վենետուելացի զինվորականը շեշտում է, որ Վանի նահանգապետ Ջևդեթ բեյի նպատակը մեկն էր՝ ստիպել հայերին հեռանալ և նրանց կոտորել ճանապարհին: Ուստի մինչ հայերը դիմադրում էին, թուրքերը յուրաքանչյուր հարմար առիթ օգտագործում էին նրանց սպանելու համար: Վանի ինքնապաշտպանության յուրօրինակ քրոնիկոն կազմելով՝ Նոգալեսը օր առ օր ներկայացնում է իր իսկ խոսքերով «մարտական գործողությունները», որոնք իրականում պարզապես կոտորածի դեմ հայերի անհավասար, բայց խիզախ պայքարն են: Նոգալեսը նշում է. «Արամ փաշան իր հայերի հետ, որոնք, ըստ միսս Քնափի և պարոն Ռուշմոնդիի տվյալների, շուրջ 30.000 են կազմում, զբաղեցնում էին գրեթե ամբողջ քաղաքը ամրոցի պատերից ներս ու Այգեստանում: Իսկ մենք պահում էինք ամրոցն ու արվարձանները՝ ամեն հաջող հարձակումից հետո ավելի ու ավելի սեղմելով շրջապատման երկաթե օղակը» (էջ 61): Նոգալեսն ընդգծում է, որ հայերը հնարամտորեն օգտագործել էին ձեռքի տակ եղած միջոցները՝ հնարավորինս ուժեղ պաշտպանության զիծ ստեղծելու համար, և ոչ մեծ քանակի զենքով կարողանում էին բավական վնաս հասցնել թուրքական բանակին: Նոգալեսն այսպես է նկարագրում հայերի դիմադրությունը. «Ես հազվադեպ եմ տեսել, որ մարդիկ այնպես կատաղի կռվեն, ինչպես Վանի պաշարման ժամանակ: Դա անվերջանալի մարտ էր, որ երբեմն վերածվում էր ձեռնամարտի: Այստեղ ոչ ոք գթություն չէր խնդրում, և ոչ ոք ուրիշին չէր գթում: Ո՛չ քրիստոնյան և ո՛չ մուսուլմանը գերությունից չէին վերադառնում: ... Այսպես վառված մազերով, վառողից ու ծխից կեղտոտ դեմքերով, հրետանու արկերի պայթյուններից ու անդադար կրակոցներից կիսախլացած՝ մենք կարող էինք չլսված զոհերի գնով դանդաղ առաջանալ այս համառ քաղաքի կենտրոն, որտեղ հայերը շարունակում էին իրենց տների վառվող ավերակների վրա պաշտպանվել՝ մինչև վերջին շունչը կռվելով ազատ Հայաստանի ու քրիստոնյա հավատքի հաղթանակի համար: Իսկ ես անիծում էի այն ժամը, որ չար ճակատագիրն ինձ դարձրեց իմ հավատակիցների դահիճ» (էջ 61):

Դե Նոգալեսը հիանում է հայերի համարձակությամբ ու անձնագոհությամբ՝ ապրիլի 24-ին նշելով. «Հայերը հուսահատաբար դիմադրում են, նրանց խիզախությունն ամենաբարձր գովեստի է արժանի: Յուրաքանչյուր տուն վերածվում է ամրոցի, որը պետք է առանձին գրավել: Հայերը վայրկենական հայտնվում էին այն շինության մոտ, որը ես ուզում էի գրավել: ... Ես նույնիսկ սկսեցի կարծել, թե նրանք կարողում են իմ մտքերը» (էջ 67, 68): Միննույն ժամանակ պարզ է, որ թուրքական ու քրդական ավագակախմբերի դեմ հայերի դիմադրությունն ու թե շուտ դատապարտված է պարտության: Մինչ հայերը պաշտպանվում են, թուրքերն օգտագործում են ցանկացած հնարավորություն անգեն կանանց ու երեխաներին, Վանի շրջակայքի գյուղերում դեռևս մնացող հայերին կոտորելու համար: Ապրիլի 25-ի գրառման մեջ Նոգալեսը նկարագրում է Լազիստան գումարտակի 300 ձիավոր քրդերի հարձակումը Շաբաղ գյուղի վրա և 400-500 հայերի սպանությունը, իսկ ապրիլի 28-ի գրառումից տեղեկանում ենք, որ Ջևդեթի հրամանով այդ օրը Չերքեզ Ահմեդը